॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला
२८७

वेदाङ्गेतिहासः

(*A HISTORY OF VEDANGAS*)

(शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-ज्योतिष-वेदाङ्गानि)

लेखक

डॉ० नरेश झा

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न, काव्यतीर्थ, विद्यावारिधि
प्राप्तावकाश प्रधानाचार्य
आदर्श रानी चन्द्रावती श्यामा महाविद्यालय, वाराणसी

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

विषयानुक्रमणिका

भूमिका	पृ०
वेदाङ्गस्य व्युत्पत्तिस्तन्महत्त्वञ्च	१
वेदाङ्गसाहित्यस्य प्रयोजनम्	२
षड्वेदाङ्गानि कुत्र कुत्र वर्णितानि सन्ति	३

शिक्षा

(शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य)

वेदाङ्गेषु प्रातिशाख्यम्	७
ऋक्-प्रातिशाख्यम्	८
वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्	९
तैत्तिरीयं प्रातिशाख्यम्	१०
सामवेदीयं प्रातिशाख्यम्	१०
(क) पुष्पसूत्रम्	११
(ख) ऋक्तन्त्रम्	११
अथर्ववेदीयं प्रातिशाख्यम्—(१)	१२
अथर्ववेदप्रातिशाख्यम् (२)	१२
शिक्षासाहित्यविवरणं तत्पृष्ठभूमिश्च	१२
व्यास-शिक्षा	१२
भरद्वाज (भारद्वाजो वा) शिक्षा	१३
पाणिनीय-शिक्षा	१३
आपिशलशिक्षा-पाणिनीयशिक्षा च	१५
चान्द्रशिक्षा	१५
याज्ञवल्क्यशिक्षा	१६
वाशिष्ठीशिक्षा	१६
कात्यायनीशिक्षा	१७
पाराशरीशिक्षा	१७
माण्डव्यशिक्षा	१८
अमोघानन्दिनीशिक्षा	१९
माध्यन्दिनीशिक्षा	२०
वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा	२०
केशवीशिक्षा	२१
मल्लशर्मशिक्षा	२१

स्वराङ्कुशशिक्षा २२
षोडशश्लोकीशिक्षा २२
अवसाननिर्णयशिक्षा २२
स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा २३
प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा २३
नारदीयशिक्षा (सामवेदीया विशेषतः) २४
कतिपयोपयोगिन्यः शिक्षा २४
गौतमीशिक्षा (सामवेदीया) २४
लोमशीशिक्षा (सामवेदीया) २५
माण्डूकीशिक्षा (अथर्ववेदीया) २५
क्रमसन्धानशिक्षा २६
गलदृक्शिक्षा २६
मनःस्वारशिक्षा २७

सामान्या लौकिकी शिक्षा

शिक्षा-स्वरूपम् २८
शिक्षाशब्दप्रयोगः २९
वैदिकीशिक्षाप्रयोगः ३०
शिक्षा-भेदाः ३१
शिक्षाया अधिग्रहणम् ३१
शिक्षाकालः ३२
आचार्यादीनां लक्षणानि ३३
अन्तेवासी-धर्मः ३४

कल्पः

(हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते)

कल्पसूत्रस्य व्युत्पत्तिर्व्यापकत्वञ्च ३६
कल्पसूत्रस्य वैशिष्टचम् ३६
सूत्ररचनायां उद्देश्यम् ३७
कल्पसूत्रस्य मुख्यो विषयः ३७
कल्पसूत्राणां भेदास्तेषां विषयविभागश्च ३७
श्रौतसूत्रस्य व्यापकत्वम् कार्यक्षेत्रञ्च ३७
गृह्यसूत्राणां परिचयः ३९
शुक्लयजुर्वेदीयं कल्पसूत्रम् ४०
शुक्लयजुर्वेदस्य गृह्यसूत्रं पारस्करगृह्यसूत्रम् ४१
कात्यायनश्राद्धसूत्रम् ४१

पारस्करस्य टीकाकाराणां सामान्यपरिचयः कर्कः, जयरामः,
हरिहरः, गदाधरः, विश्वनाथः ४२
वैजवापगृह्यसूत्रम् ४३
कृष्णयजुर्वेदीयश्रौतसूत्राणि ४४
बोधायनश्रौतसूत्रम् ४४
आपस्तम्बकल्पसूत्रम् ४५
हिरण्यकेशी किंवा सत्याषाढश्रौतसूत्रम् ४५
वैखानसश्रौतसूत्रम् ४५
वाधूलश्रौतसूत्रम् ४६
भारद्वाजश्रौतसूत्रम् ४६
मानवश्रौतसूत्रम् ४७
वाराहश्रौतसूत्रम् ४८
काठकश्रौतसूत्रम् ४८

कृष्णयजुर्वेदीय-गृह्यसूत्राणि

बोधायनगृह्यसूत्रम् ४८
भारद्वाजगृह्यसूत्रम् ४९
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ४९
हिरण्यकेशीयगृह्यसूत्रम् ४९
वैखानसगृह्यसूत्रम् ४९
अग्निवेश्यं गृह्यसूत्रम् ४९
मानवगृह्यसूत्रम् ५०
वाराहगृह्यसूत्रम् ५०
काठकगृह्यसूत्रम् ५०

सामवेदीयकल्पसूत्राणि

आर्षेयकल्पः (क्षुद्रकल्पः) ५०
गोभिलगृह्यसूत्रम् ५३
खादिरगृह्यसूत्रम् ५४
जैमिनीयं गृह्यसूत्रम् ५४
अथर्ववेदीयं कल्पसूत्रम् ५४
धर्मसूत्रम् ५४
गोतमधर्मसूत्रम् ४५
बोधायनधर्मसूत्रम् ५५
बोधायनस्य जन्मस्थानम् ५६
आपस्तम्बकल्पसूत्रम् ५७

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम् ५९
वशिष्ठधर्मशास्त्रम् ५९
वशिष्ठस्य धार्मिकं मतम् ६०
वैखानसधर्मसूत्रम् ६३
विष्णुधर्मसूत्रम् ६३
शुल्वसूत्रम् ६४
बौधायनशुल्वस्य टीकाकाराः ६५
आपस्तम्बशुल्वस्य टीकाकाराः ६५
कपर्दिस्वामी, करविन्दस्वामी, सुन्दरराजः, गोपालः
रामः रामवाजपेयो वा, महीधरः, महामहोपाध्यायः
पण्डितविद्याधरगोडः
मानवशुल्वसूत्रम् ६७
मैत्रायणीयशुल्वसूत्रम् ६८
वाराहशुल्वसूत्रम् ६८

व्याकरणम्

(मुखं व्याकरणं स्मृतम्)

व्याकरणप्रयोजनानि ६९
अथातो व्याकरणमीमांसा ७३
कस्तावत् वेदाङ्गभूतस्य व्याकरणस्य प्रतिनिधि ग्रन्थः ७५
व्याकरणस्य क्रमिकविकासः ७५
पाणिनीयं व्याकरणम् ७६
पाणिनिकाले संस्कृतभाषयाः स्थितिः ७८
वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिभूतं व्याकरणं पाणिनीयम् ७९
पाणिनेः भाषा वैज्ञानिकत्वम्, भाषावर्गीकरणम् ७९
व्याकरणस्य व्याख्यातारः ८०
व्याकरणस्य प्रक्रियाकालः ८१
व्याकरणस्य विभिन्नाः सम्प्रदायाः (पाणिनेः पश्चाद्वर्तिनः) ८३
चान्द्रसम्प्रदायः, चान्द्रव्याकरणस्य पाणिनेः व्याकरणात् विभिन्नता, जैनेन्द्रसम्प्रदायः, शाकटायनसम्प्रदायः, हैमसम्प्रदायः, कातन्त्र-सम्प्रदायः, बोपदेवस्तेषां सम्प्रदायश्च, क्रमदीश्वरस्य जोभार-सम्प्रदायः, सुपद्मसम्प्रदायः
विभिन्नसम्प्रदायानां धातुपाठ-प्रातिपदिकपाठादिसम्बन्धितग्रन्थानां समीक्षणम् ८८
महर्षिः पाणिनिः तत्कृतयश्च ९०
पाणिनेः कौलिकपरिचयः, पाणिनेर्मातुर्नाम, कस्तावद् मातुलः,

पाणिनेः अनुजः, पाणिनेः शिष्याः, पाणिनेः समयः, पाणिनेः जीवनवृत्तम्, पाणिनिप्रणीताः ग्रन्थाः
कात्यापरपर्यायः कात्यायनः (पुनर्वसुः, वररुचिश्च) ९६
महाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः ९८
मुख्यार्थबोधकः स्फोटवादः १००

निरुक्तम्

(निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते)

निघण्टोः व्याख्याकारः १०६
निरुक्तकालः (निरुक्तानां समयः) १०६
यास्कस्य निरुक्तम्, यास्कस्य प्राचीनत्वम् १०७
निरुक्तस्य टीकाकाराः १०९
दुर्गाचार्यः, स्कन्दः, महेश्वरः, निरुक्तनिचयः
निरुक्तस्य महत्त्वम् ११०
निरुक्तस्य शैली १११
निरुक्तव्याकरणयोः सामञ्जस्यम् ११२

छन्दः

(छन्दः पादौ तु वेदस्य)

वैदिकच्छन्दांसि ११५
वैदिकच्छन्दसां विभागः (वर्गीकरणम्) ११७
गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, जगती, उपजगती, शक्वरी, अष्टि, धृति, अतिधृति

ज्यौतिषम्

(ज्यौतिषामयनं चक्षुः)

ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम् १२४
वेदाङ्गज्योतिषम् १२४
सिद्धान्तयुगः १२६
पितामहसिद्धान्तः, रोमकसिद्धान्तः, पुलिशसिद्धान्तः, वशिष्ठ-सिद्धान्तः, सूर्यसिद्धान्तः ।
आर्यभटः १२८
वराहमिहिरः
लाटदेवः
भास्करप्रथमः
ब्रह्मगुप्तः

कल्याणवर्मा	१३२
लल्लः	,,
आर्यभटः द्वितीयः	,,
मुंजालः	,,
उत्पलः	,,
पृथूदकस्वामी	,,
श्रीपतिः	१३३
शतानन्दः	,,
भास्करोत्तरकालः, वल्लालसेनः, केशवार्कः, ज्योतिर्विदाभरणम्, महेन्द्रसूरिः, मकरन्दः, गणेशदैवज्ञः, नीलकण्ठः, कमलाकरः	,,
आधुनिककालः—(१) बापूदेवशास्त्री, (२) केरोलक्ष्मणछत्रे, (३) चन्द्रशेखरसिंहसामन्त, (४) शंकरबालकृष्णदीक्षितः, (५) केतकरः, (६) बालगंगाधरतिलकः, (७) म० म० सुधाकरद्विवेदी	१३५
केचन अन्ये ज्योतिर्विदः	१३६